

سرورری بر سرگذشت جمعیت‌شناسی در ایران

سرگذشت بررسی‌های جمعیتی و آموزش علم جمعیت‌شناسی (دموگرافی) را ناگزیر باید با نگرش بر سرشماریها و آمارگیریها و تجزیه و تحلیل نتایج آنها و نیز با سرورری بر دروس و برنامه‌های آموزشی عالی و دانشگاهی نگاشت و تاریخچه آنها در کشور بازسازی کرد. آنچه در ذیل می‌آید کوششی است که در این راه بکار برده‌ام و بدیهی است که این نوشتار کوتاه دربرگیرنده تمامی مؤسسات و واحدهای مسئول و بحری در این زمینه‌ها نیست و احتمالاً برخی از آنها و شاید نام برخی اشخاص مسئول و صاحب‌نظر در این باب مورد فراموشی قرار گرفته باشد. بهر حال این نگارش قدم نخستین برای بازشناسی سرگذشت این قلمرو مهم در عرصه علوم اجتماعی در کشور ماست. عرصه‌ای که هر ساله شاهد افزایش حجم و تعداد انتشارات و پژوهش و جمع‌آوری آمار درباره آن هستیم و بالاخص در زمینه جمعیت‌شناسی که هم‌اکنون در ایران کتابها و مجلات و نشریات در قلمرو آن با آهنگی شتابان در دسترس علاقمندان قرار می‌گیرد.

سرشماری، بزرگترین منبع اطلاعات و داده‌های جمعیتی

اولین سرشماری کشور در سال ۱۳۳۵

پس از چند سرشماری آزمایشی در ۱۳۳۴ و بدست آوردن تجربه در زمینه محتوای پرسشنامه و عکس‌العمل مردم و خانوارهای روستائی و شهری در قبال آن، دولت در آبانماه سال ۱۳۳۵ با اتخاذ روش علمی و متداول در کشورهای پیشرفته اولین سرشماری را بانجام رساند. عملیات مصاحبه و

سرشماری از روز دهم آبانماه ۱۳۳۵ (اول نوامبر ۱۹۵۶) بمدت پانزده روز ادامه پذیرفت. کشور به ۱۱۴ حوزه سرشماری تقسیم گردید لیکن به لحاظ مقتضیات استخراج و داده‌ها و یافته‌ها نتایج کل سرشماری در ۱۱۹ جلد منتشر گردید بعلاوه دو نشریه بزرگ (هریک در حدود ۶۰۰ صفحه) اولی برای مشخصات نقاط مسکونی اعم از شهر و روستا و دومی جهت مشخصات جمعیت و خانوار کشور در ۳۴ جدول فاصله ۴ تا ۵ سال پس از سرشماری منتشر گردید که با توجه به محدودیت‌های فنی و پرسنلی عملیات استخراج و جدول‌بندی و تحریر و تجلید و چاپ برای آن زمان مهلت بهینه‌ایست. جمعاً تعداد نزدیک به ۲۷۰۰۰ نفر برای انجام این نخستین سرشماری بسیج گردیده و اکثر آنان که در رده مأمور آمارگیر در استخدام موقت و کوتاه مدت بودند با حقوقی بین ۳۰۰ تا ۴۰۰ تومان در ماه کار می‌کردند. در آمدی که برای آن زمان یک مبلغ کاملاً قابل توجه بود. (کرایه خانه حدود ۱۵۰ یا صد تومان در ماه برای آن دوران با قیمت یک چلوکباب ببلغ ۷۰۰ تومان حالا قیاس شود). سطح معلومات و آگاهی‌های فنی اجراکنندگان سرشماری از مصاحبه‌ها تا انتشار نتایج در میزانی از خودکفائی و تواضع و بی‌ادعائی در درس و دیلم بود. مأموران عبارت بودند از معلمان، شاگردان مدارس و همان کارمندان دولت و اداره کل ثبت احوال و احصائیات که تصدیق شش هم شاید برخی از آنان نداشتند. اما سازمان اجرایی کارساز و منطقی بود. در رأس اداره کل آمار عمومی یک رئیس کل (مرحوم منصور خواجه‌نصیری) قرار داشت که خودش دارای تحصیلات حقوقی و اداری بود و ضمن معاونت وزارت کشور ریاست آمار را نیز به‌عهده داشت و الحق باید گفت مدیریت مناسب و مؤثری را اعمال می‌نمود. جنبه‌های علمی و تئوری عملیات آماری اداره کل آمار عمومی را شورای عالی فنی آمار مرکب از آقایان اساتید ذیل نظارت و رایزنی می‌کرد:

- دکتر علی افضلی پور استاد ریاضیات و آمار دانشکده علوم دانشگاه تهران از فارغ‌التحصیلان سال ۱۹۳۸ دانشگاه پاریس و هم‌دوره پاریسی و دانشگاهی استاد روانشاد دکتر غلامحسین صدیقی.
 - دکتر حسین پیرنیا - استاد علم اقتصاد در دانشکده حقوق دانشگاه تهران.
 - دکتر عباسقلی خواجه‌نوری استاد آمار دانشگاه تهران و از اولین پایه‌گزاران کاربرد آمار در ایران با آن رساله علمی مخصوصش و تنزه علمی - اخلاقی او.
 - دکتر محمدحسن گنجی استاد جغرافیا در دانشگاه تهران و از بنیان‌گزاران علم هواشناسی در ایران.

- دکتر حسن مهدوی اردبیلی استاد آمار دانشگاه تهران.

- و بالاخره دکتر احسان نراقی استاد دانشگاه تهران و کسیکه تفکر و پژوهش و برنامه‌گزاری در موضوعات اجتماعی را در ایران معاصر بطور واقع‌بینانه و در متن زندگی روزمره مردم از دیرگاه (سالهای ۱۳۳۴ و ۱۳۳۳) پایه‌ریزی کرد و همین خصیصه‌اش دلیل حضورش در شورای عالی و فنی آمار بود تا آمار برای توسعه اجتماعی نیز بکار رود و نه فقط در جهت ارضای اربابان و علاقمندان تئوری‌های ریاضی - آماری و یا بعنوان وسیله کار در لابوراتوارهای علوم محض. تأثیر بزرگی که حضور نراقی در این شورا داشت مقابله او با برداشت و روش آمریکائی در زمینه

آمارگیریهای اجتماعی مرسوم آن زمان بود. آمار عمومی جدیدالولاده از کارشناسان خارجی نیز بهره می گرفت: از آن جمله آقایان هرمان و واگنر (دو متخصص آمریکایی) نایر (هندی) و بالاخره آدرین سیمونه (فرانسوی).

با اینهمه کارشناسی و دانش و کارائی مدیران ایرانی این سازمان بآن درجه از تعالی رسیده بود که پس از مدت بالنسبه کوتاه به مددکاری این خارجیان علت وجودی خاصی مترتب نگردید و سازمان آمار عمومی کشور تحت مدیریت و کارائی دانشورانه اشخاص ذیل بخوبی وظایف خود را تا تأسیس و راهاندازی مرکز آمار ایران در سال ۱۳۴۵ که همان آمار عمومی قدیم بود (منتها با تغییر نام و تغییر وزارتخانه متبوع یعنی وزارت برنامه و بودجه بجای وزارت کشور) ایفاء می کرد. و اینک اسامی اولین مدیران وقت آمار عمومی که هر یک پیش کسوت قلمرو خود در ایران می باشند:

اداره آمارشناسی اجتماعی و حیاتی	نصراله سرداری
اداره آمارشناسی بازرگانی و ارتباطات	منوچهر رئیسزاده
اداره آمارشناسی صنعتی	مهندس امیرشاپور شاهین
اداره آمارشناسی کشاورزی	مهندس محمود سلامت
اداره آمارشناسی مالی و بانکی	دکتر عباس جامعی

این پنج اداره هر یک به مقتضای قلمرو خود آمار و اطلاعات بسیار ارزنده ای مستقیماً یا غیر مستقیم در زمینه مسائل جمعیتی علاوه بر سرشماری ۱۳۳۵ گردآوری و تنظیم و منتشر نمودند. از آنجمله نمونه گیری نفوس سال ۱۳۳۸ - آمارگیری عمومی کشاورزی ۱۳۳۹ نمونه گیری نفوس سال ۱۳۴۲ سرشماری صنعتی ۱۳۴۲ - داده ها و آمارهای مربوط به جمعیت روستائی و کشاورز - آمارهای مربوط به نیروی انسانی در رشته صنعت و خدمات.

دومین سرشماری کشور در ۱۳۴۵

پس از کسب تجربه ضمن اولین سرشماری - مرکز آمار ایران در سال ۱۳۴۵ از ۸ تا ۲۸ آبان دومین سرشماری کشور را وسیله ۱۲۹۰۰ مأمور بمدریت دکتر عباس جامعی بانجام رساند و نشریات مربوطه آنرا در زمانی نسبتاً کوتاه منتشر ساخت. پرسشنامه این سرشماری قدری مفصل تر از سال ۱۳۳۵ و تعداد جداول (۶۳) کامل تر و بیشتر بود که در نتیجه اطلاعات دموگرافیک وسیع تری ارائه می گردید. قابلیت مقایسه جغرافیائی و تعاریف هم امکان بررسی های نسلی و خطی و تحول در زمان را می داد و بعلاوه مقایسه ساختاری نیز امکان کامل داشت و مقایسه با ده سال قبل کشور را عملی می ساخت.

مرکز آمار ایران با شروع کار خود با طلیده دومین سرشماری در سال ۱۳۴۵ ضمن فراغ از کار استخراج و تنظیم و انتشار این مهم به قلمروهای دیگر اقتصادی - اجتماعی بررسی های آماری نیز پرداخت و سرمنشأ منبع عظیمی از اطلاعات و یافته های ارزنده در این باب گردید بطوری که در بین کشورهای منطقه خاورمیانه و نیز کشورهای ECAFE آنروز (ESCAP امروز) کشور ما در

ردیف‌های اول در این زمینه قرار داشت. از موارد اهمیت سرشماری دوم میتوان به دو مطلب بعنوان مثال اشاره داشت: اول اینکه روند سرشماری‌های ۱۳۳۵ به ۱۳۴۵ رشد سالانه جمعیت ایران را آشکار می‌ساخت و دوم اینکه پی‌گیری بازماندگان داخل نسلی (مثلاً ۲۰ تا ۲۴ ساله‌های سال ۱۳۴۵ بازماندگان ۱۰ تا ۱۴ ساله‌های سال ۱۳۳۵ بودند) امکان ساختن جدول بقا و یا مرگ و میر را برای اولین بار در ایران میسر می‌ساخت که این مهم برای نخستین بار در ایران در سال ۱۳۴۹ بر اساس دو سرشماری. در مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران (در بخش جمعیت‌شناسی) وسیله محقق و جمعیت‌شناس ارزنده محمد علیزاده به محک آزمایش درآمد و انجام یافت. البته در بخش جمعیت‌شناسی که در آن زمان بنده متولی و از خدّام آن بودم تحقیقات بسیاری وسیله پژوهشگران جمعیت و یا قلمروهای دیگر انجام یافت که در جای خود بدان اشاره خواهد رفت. در انجام سرشماری ۱۳۴۵ از همکاری کارشناس سازمان ملل کلارک نیز نام باید کرد که علاوه بر امور سرشماری به راه‌اندازی سایر آمارگیری‌های اجتماعی - جمعیتی کمک شایان نمود. بعد از کلارک کارشناسان دیگری نیز از جمله کانستو و کوهلی در کادر کمکهای فنی سازمان ملل متحد برای آمارگیری‌های اجتماعی - جمعیتی و بالمآل تهیه مقدمات سومین سرشماری در سال ۱۳۵۵ در مرکز آمار ایران فعالیت‌های ارزنده‌ای داشتند. از جمله کمکهای این کارشناسان به انجام بررسی ارزنده و مستمر اندازه‌گیری رشد جمعیت (۱۳۵۵ - ۱۳۵۲) و نیز آمارگیری جهانی باروری باید اشاره کرد.

سومین سرشماری در سال ۱۳۵۵

این سرشماری که از ۸ تا ۲۸ آبان بمدیریت دکتر فیروز توفیق دانشیار وقت دانشگاه تهران و محقق باسابقه مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی (که به همت احسان نراقی در دانشگاه تهران جذب گردید) انجام یافت مکمل خط تحول ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ بود. در پرتوی این سرشماری که وسیله ۳۰/۰۰۰ مأمور صورت گرفت بسیاری از متغیرهای اجتماعی ایران طی ۴۹ جدول در زمینه روشن‌تری از ساختار و دینامیسم شناخته شد و برخوردار ایستا و پویا با مسائل اجتماعی - جمعیتی ایران به نحوی مستحکم‌تر امکان یافت. شخصیت علمی توفیق و احاطه عمیق او در علوم اجتماعی و رفتار ساده و بی‌تکلف او باعث بوجود آمدن محیط همکاری و مساعی پرثمر علمی در مرکز آمار ایران گردید. نشریات مربوطه به این سرشماری تا سال ۱۳۵۹ در زمانی نسبتاً کوتاه و معقول منتشر شد و پژوهشگران و برنامه‌گزاران اجتماعی - اقتصادی کشور را یآوری کرد.

چهارمین سرشماری در سال ۱۳۶۵

این سرشماری که بوسیله مرکز آمار ایران و بمدیریت آقای دکتر جمشیدی تحقیق یافت قدری زودتر از زمان سرشماری‌های ۳ گانه قبلی انجام گرفت و طول مدت آن از ۱۶ تا ۳۰ مهر ۱۳۶۵ بود و این تقدم کوتاه زمانی برای محاسبات رشد جمعیت طی دهسال ۵۵ تا ۶۵ و محاسبات نسلی و سنی مانع کوچکی داشت. بهر حال تعداد جداول و محتویات آنها مقایسه با ۳ سرشماری قبلی را در

حد رضایت بخش ممکن میسازد و حتی برخی از اطلاعات که در ۳ سرشماری قبلی بی سابقه بود در این سرشماری ارائه گردیده. مثلاً اطلاعات مربوط به توانائی تکلم بفارسی و آشنائی بدان در جمعیت استانها و شهرستانها برای اولین بار عنوان می گردید که از لحاظ برنامه ریزی منطقه ای و جغرافیائی آموزشی کمال اهمیت را حائز است. نتایج سرشماری طی سه سال استخراج و منتشر و برای هر یک انشریات قیمت نسبتاً قابل توجهی از طرف مرکز آمار ایران جهت فروش تعیین گردید. خصیصه دیگری که در این سرشماری نسبت به سه سرشماری گذشته قابل توجه و پراهمیت است اینست که در آن برای نخستین بار تعداد وقایع تولد و مرگ طی ۱۲ ماه قبل از سرشماری سؤال و ثبت شده است و این داده آماری می تواند مبنای مقایسه با گزارشات ثبت احوال کل کشور در این زمینه قرار گیرد.

آمارگیری جاری جمعیت سال ۱۳۷۰

پس از این چهار سرشماری که بفاصله ده سال انجام پذیرفت. مرکز آمار ایران آمارگیری جاری جمعیت را نیز بنیان نهاد و در سال ۱۳۷۰ طی یکماه و نیم وسیله ۲۰/۰۰۰ نفر مأمور آمارگیری آنرا به انجام رساند. این نوع آمارگیری که در ابعاد کوچکتری نسبت به حجم عظیم سرشماری صورت می گیرد برای اندازه گیری مستمر رشد جمعیت و اصلاح یافته های جمعیتی - اجتماعی و نیز تعمیم آنها به آینده دارای اهمیت اساسی است. جمعیت ایران در این سال بر اساس نتایج مقدماتی به ۵۷/۸۰۰/۰۰۰ نفر برآورد گردید که نسبت به جمعیت سرشماری سال ۱۳۶۵ - یعنی ۵ سال قبل از آن - (۴۹/۴۴۵/۰۰۰ نفر) بطور متوسط سالانه ۳/۱۷ درصد رشد داشته است. این میزان رشد با میزان مورد قبول در برنامه پنجساله (۷۲-۱۳۶۸) توسعه اجتماعی و اقتصادی کشور (۳/۲ درصد در سال) تفاوت چندانی ندارد. (پس از مراحل پالایش و ویرایش رقم قطعی ۵۵/۸۴۰/۰۰۰ نفر برای ۱۳۷۰ اعلام گردید).

مرکز آمار ایران علاوه بر انجام سرشماریها و آمارگیریهای عمومی تابحال نشریات مفیدی بعضاً با شرکت دکتر معینی در مسائل جمعیتی انتشار داده است از آن جمله: نشریه پیش بینی و گذشته نگری جمعیت ایران - نتایج سرشماری عشایر کوچنده - ویژگی های ازدواج در ایران - نتایج آمارگیریهای نمونه ای جمعیت در سال ۵۲ تا ۱۳۵۵. یافته ها و داده های بیشماری که طی سرشماریهای چهارگانه ایران و این آمارگیری جمعیت (در سال ۱۳۷۰) و سایر تحقیقات از جمله مطالعه باروری جهانی بدست آمده دستگاه برنامه گزاری ایران را مجهز به اطلاعات کامل و لازم برای تدوین برنامه های توسعه نموده است و اگر نقائصی و اشکالاتی در طی اجرای برنامه های توسعه پیش آید بیشتر مربوط به روش برنامه ریزی و یا اجرای آن و یا هر دو است.

در اینجا اشاره می کنم به یک ابزار بسیار ضروری برای برنامه ریزی توسعه و آن سالنامه آماری کشور است که سالانه در حدود ۷۰۰ صفحه مطالب و اطلاعات دقیق در کلیه شئون اقتصادی - اجتماعی و جغرافیائی کشور را ارائه می کند و آمارهای جامع کلیه سازمانها و نهادهای دولتی و نیمه

دولتی را برای کاربرد در طرح و برنامه در آن می توان یافت.

نقش اداره‌ها و واحدهائی آماری سایر وزارتخانه و سازمانها.

علاوه بر آمار عمومی سابق و مرکز آمار لاحق. اکثریت وزارتتخانه‌ها و سازمانهای اجتماعی - اقتصادی دارای واحد آماری و مطالعاتی خاص خود بوده و هستند که بررسیهای آنها و انتشارات منظم یا موردی آنان منبع و مرجع ذی‌قیمتی برای پژوهش‌های جمعیتی و تصمیم‌گیریها و سیاست‌های جمعیتی است و حتی نقش برجسته آنان را از لحاظ آموزش مسائل جمعیتی و منابع درسی در این زمینه باید بیاد داشت. آنچه در ذیل می‌آید فعالیتهای سازمانها و وزارتخانه‌هاییست که اهمیت ویژه‌ای در بررسیهای جمعیتی بطور مستقیم و غیرمستقیم دارند.

۱- سازمان ثبت احوال کشور

این واحد سازمانی قدیمیترین در زمینه مسائل جمعیتی در کشور ماست. تأسیس آن به سال ۱۲۹۷ شمسی بود و فعالیت‌های آن با آئین‌نامه سال ۱۳۰۳ و قانون سال ۱۳۰۷ شکل منظم‌تر و مجهزتری یافت و بالاخره با وضع و تصویب قانون سرشماری در سال ۱۳۱۸ سرشماری ۳۳ شهر مهم کشور در سالهای ۱۳۱۸ و ۱۳۱۹ و ۱۳۲۰ وسیله این سازمان انجام پذیرفت. لیکن وقوع جنگ دوم جهانی و کشانده شدن تحمیلی ایران به گرفتاریهای این مخاصمه جهانی بین قدرت‌طلبان این سری سرشماریها را متوقف ساخت. در سال ۱۳۳۱ سازمان همکاری آمار عمومی تأسیس گردید و سپس در فروردین ۱۳۳۲ قانون جدید آمار و سرشماری به تصویب رسید و بالاخره آمار عمومی کل کشور (در وزارت کشور) در سال ۱۳۳۴ شروع به کار کرد که با این تحولات و وظایف اداره کل ثبت احوال منحصر شد به ثبت وقایع حیاتی بویژه تولد و مرگ و انتشار نتایج آن در برش‌های زمانی. این سازمان که وظیفه و صلاحیت انحصاری صدور شناسنامه را برای افراد و ثبت موالید و نیز صدور و ثبت نهائی اوراق مربوط به فوت را دارد علیرغم نقائص و مشکلات عدیده کار خود را همیشه انجام داده و بهر حال تنها مرجع رسمی برای شناخت این دو واقعه حیاتی (تولد و مرگ) است. از سالی به سال دیگر (ولو با تأنی) کیفیت ثبت وقایع در این سازمان بهبود یافته و بعنوان مثال درصد ثبت موالید جاری به کل موالید ثبت شده در سال ۱۳۷۰ بقرار زیر بوده است:

کل کشور	۹۴ درصد
نقاط شهری	۹۷ درصد
نقاط روستائی	۹۰ درصد

ثبت فوت‌شدگان جاری نسبت به کل فوتها نیز در سال ۱۳۶۷ برای کل کشور و نقاط شهری و روستائی به ترتیب ۶۰ درصد - ۶۷ درصد و ۵۱ درصد گزارش شده است. بایستی اذعان داشت که با بودجه سازمانی و توانائی پرسنل ثبت احوال و پراکندگی جغرافیائی نقاط شهری و روستائی و نیز با توجه به رفتار جامعه و خانواده‌ها در مورد ثبت وقایع حیاتی خودشان مساعی ثبت احوال را باید

ارج نهاد و برای بهبود سازمان و پرسنل آن کوشید. بخصوص که با تأسیس آمار عمومی و سپس مرکب آمار ایران در سال ۴۵-۱۳۴۴ و تبعیض در حقوق کارمندان (که کارمندان ثبت احوال را در سطح حقوق پائین تری قرار داد) باید گفت که بطور نسبی ثبت احوال بیش از سطح حقوق کارمندان خود در انجام وظایف محوله کوشیده است. هم‌اکنون دفتر آمار و اطلاعات جمعیتی در سازمان ثبت احوال کشور سرگرم انجام پروژه‌های بهبود سازمان و ارتقاء سطح دانش کارمندان و طرح‌های بررسی روی موالید- باروری و مرگ و میر است. از اقدامات جالب و بی‌سابقه سازمان ثبت احوال کشور پایه‌گذاری و انتشار یک فصلنامه علمی پژوهشی بنام جمعیت است که از تابستان سال ۱۳۷۱ منتشر می‌گردد و تا بهار ۱۳۷۲ چهار شماره از آن منتشر گردیده است. برخی مقالات آن دست‌کمی از مقالات مندرج در مجله‌های جمعیتی کشورهای سابقه‌دار جهان در این امر ندارد. انتشار این مجله نه فقط در قلمرو پژوهشی بلکه در زمینه آموزشی دانشگاهی و عالی نیز دارای اهمیت می‌باشد. مساعی آقایان سید عباس احمدی (معاون طرح و برنامه) و محققانی چون دکتر زنجانی استاد دانشگاه تهران- امیر خسروی- فرهادی- دکتر محمود هدایت، دکتر سیف‌اللهی- و دکتر خسرو مرآت و سایرین در این سازمان دارای ارج و ارزش فراوان است.

۲- اداره کل آمار و طرح‌های آموزشی

مساعی جمع‌آوری آمارهای آموزشی کشور بصورت اولین سالنامه آماری آموزشی به سال ۱۲۹۷ در وزارت معارف و صنایع مستظرفه تجلی یافت و دومین آن در ۱۳۰۵ منتشر گردید. از آن پس بطور منظم آمارهای مربوطه تنظیم و منتشر می‌شود. کوشش دکتر طوسی در سازمان دادن به این امر مهم آمار آموزشی اهمیت خاصی را داراست. از سال ۱۳۴۸ انتشار آمارهای دوره ابتدائی و متوسطه در وزارت آموزش و پرورش و آمارهای آموزش عالی در وزارت علوم و آموزش عالی متمرکز گردید. در مطالعات جمعیتی مربوط به افراد در گروه‌های سنی لازم‌التعلیم مراجعه به این آمارها امری لازم می‌باشد بخصوص که این آمارها مکمل داده‌های سرشماری‌ها در این قلمرو است. از سال ۱۳۵۸ نهضت سوادآموزی نیز آمار فعالیت‌های خود را منتشر می‌سازد که از لحاظ مطالعات دموگرافیک سواد در گروه‌های سنی سالخورده و نسبتاً بالا مفید و جوابگوی مراجعات می‌تواند باشد.

۳- اداره کل آمار و مطالعات نیروی انسانی (وزارت کار و امور اجتماعی)

اولین مطالعات آماری و جمع‌آوری داده‌ها در این زمینه به سال ۱۳۱۸ توسط اداره کل آمار و ثبت احوال صورت یافت و نشریاتی در این راستا منتشر گردید. اما کار سازمان یافته و علمی‌تر با اداره کل آمار و مطالعات نیروی انسانی در وزارت کار و امور اجتماعی آغاز شد و نشریات متعددی با ذکر روش آمارگیری‌ها و نتایج آنها که تا حد امکان منطبق بر توصیه‌های دفتر بین‌المللی کار (ژنو) بود بطبع رسید و یادآور می‌گردد که دکتر عباس جامعی در تأسیس و راه‌اندازی این دستگاه علمی نقش مهمی داشت.

۴- دفتر نیروی انسانی سازمان برنامه

این دفتر که از ابتدای تأسیس سازمان برنامه بصورت جدید خود به مدیریت دکتر وفا شروع به فعالیت کرد. کار و فعالیت خود را بمدیریت ناصر موفقیان ادامه داد. اما کار این دفتر و بررسیهای علمی آن که در اشل جهانی دارای ارزش بود (و هنوز هم علی‌الاصول ادامه دارد) با مدیریت دکتر فرخ امین‌زاده و یاران سخت‌کوش او آغاز گردید. امین‌زاده که استاد مدعو چندین دانشگاه کشور نیز بود این دفتر را به یک واحد و سازمان آکادمیک در موضوعات اشتغال و کار (که از اهم فصول جمعیت‌شناسی و توسعه است) تبدیل ساخت. کتب او در رشته جمعیت‌شناسی از مراجع بسیار مفید برای دانشجویان و پژوهشگران دموگرافی بوده و هست. نشریات این دفتر که در زمان او گاهی با آهنگ یک یا دو نشریه در ماه تحقق می‌یافت در حقیقت راهنمای وزارت کار و امور اجتماعی و جهت دهنده سیاست اشتغال در ایران بود.

۵- آمار قضائی دادگستری

این اداره از سال ۱۳۳۳ شروع بکار و انتشار آمار نمود و نتایج کار آن برای مطالعات جمعیتی در زمینه ازدواج و طلاق باتوجه به داده‌های سرشماری (در جداول مربوط به جمعیت دارای همسر و یا ازدواج کرده طلاق گرفته) لازم و مفید است.

۱۹۸

۶- آمار بهداشتی درمانی وزارت بهداشت

اداره آمار بهداشتی درمانی این وزارتخانه در سال ۱۳۳۵ بهمت دکتر ادهم تشکیل شد و از آن تاریخ کار خود را ادامه می‌دهد و در سال حاضر نیز دفتر بررسی و تحلیل اطلاعات آماری وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی همان مساعی را دنبال می‌کند.

قسمت مهمی از آمارهای این دفتر که براساس طبقه‌بندی بین‌المللی بیماریها یا علل مرگ و میر منتشر می‌شود برای مطالعات دموگرافیک مربوط به مرگ میر غیر قابل صرف‌نظر کردن است و نیز در زمینه نرמהا و سیاست‌های بهداشتی درمانی که باعث نهایتاً تنزل مرگ و میر و در نتیجه افزایش جمعیت می‌باشد نشریات این دفتر حائز کمال اهمیت است. نقش دیگر و سرنوشت‌ساز این دفتر در استقرار سیاست توزیع جغرافیائی و منطقی کادر درمانی - بهداشتی و زیربنای مادی آن با توجه به نحوه پخش جمعیت کشور و بیماریها در شهرها و روستاهاست. در سالهای ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶ شورای عالی تندرستی کشور بدین منظور تشکیل گردید اما کاری از پیش نبرد و علیرغم اعضای بعضاً صلاحیتدار آن (چون دکتر مفیدی) در جلسات این شورا که من هم عضو آن بودم (به جهات آمارهای حیاتی و جمعیتی) تصمیمات جدی گرفته نشد و اگر هم گرفته می‌شد ضمانت اجرایی نداشت.

۷- سازمان تنظیم خانواده - وزارت بهداشتی

فکر تنظیم خانواده از سالهای قبل از ۱۳۴۰ وسیله خانم ستاره فرمانفرمایان و دکتر مومنی و سایرین بوجود آمد و در چند درمانگاه تهران در مقیاس کوچک و محدود با وسایل مقدماتی کنترل حاملگی بمرحله عمل درآمد و نتایج مطلوبی از آن حاصل گردید. رفته رفته با آمادگی اجتماعی در مقابل این برنامه رسماً در سال ۱۳۴۷ سازمان تنظیم خانواده در وزارت بهداشتی به مدیریت مرحوم دکتر سرداری تأسیس شد و کار خود را در سراسر کشور آغاز نمود. این سازمان به لحاظ نفس کار و وظیفه خود هم مصرف کننده اطلاعات و آمارهای جمعیتی بود و هم بوجود آورنده آن. برنامه‌های سازمان مزبور را متخصصینی چون دکتر کیهان - دکتر آسایش - دکتر زاهدی - دکتر ضیائی - دکتر متین - دکتر محیط و سایرین با دلسوزی و صلاحیت تام چون مدیر اصلی آن (مرحوم دکتر سرداری) اجراء و نظارت می‌کردند. مدت قریب ده سال این برنامه با موفقیت و تأثیر قابل توجهی ادامه داشت که هم‌اکنون نیز فکر و عمل در زمینه کنترل جمعیت و تنظیم خانواده در ایران دنباله طبیعی همان دهسال است. مقایسه روند رشد جمعیت طی دو دوره دهساله ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ و سپس ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ نشان می‌دهد که این رشد که طی ده سال اول ۳/۱۲ درصد در سال بوده در طی دهسال دوم که تنظیم خانواده در ایران عمل می‌شده به ۲/۷۲ درصد در سال تنزل یافته است. شواهد عینی و فنی حاکی از اینست که این موفقیت در کنترل رشد جمعیت (که با ورود افغانه و سایر مهاجرتها و بروز جنگ تحمیلی مختل شد) در سطحی قابل توجه ناشی از مساعی سازمان تنظیم خانواده وزارت بهداشتی بوده است.

۸- اداره بررسیهای اقتصادی بانک مرکزی

در سال ۱۳۱۴ برای اولین بار بانک ملی ایران یک بررسی بودجه خانوار انجام داد و سپس بعد از ۲۴ سال در سال ۱۳۳۸ آمارگیری دیگری در موضوع بودجه و هزینه خانوار روی ۳۲۳۷ خانوار نمونه در ۲۳ شهر بوسیله همین بانک صورت یافت. از سال ۱۳۴۴ تا ۱۳۵۸ بانک مرکزی آمارگیریهای منظمی در موضوع بودجه و هزینه با توجه به ابعاد خانوارهای شهری (فقط شهری و نه روستائی) اجراء کرد. لیکن مرکز آمار ایران به این مطالعه در مناطق روستائی کشور نیز با دقت و پوشش بیشتر پرداخته است. و در حال حاضر نیز نهاد ارائه منابع آماری در این زمینه اقتصادی - جمعیتی برای نقاط شهری مرکز آمار و بانک مرکزی می‌باشند. در حالیکه برای نقاط روستائی فقط مرکز آمار ایران آمارگیریهای منظم انجام داده و منتشر می‌کند. در اینجا لازم می‌دانم از مساعی یکی از پیش‌کسوتان مطالعه بودجه و هزینه خانوار در بانک مرکزی ایران - آقای تاجدار - یاد کنم او با سازمان برنامه و دانشگاه تهران (و از جمله با مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی) همکاریهای علمی ذیقیمتی داشت.

۹- سازمانهای :

امور اداری و استخدامی کشور

بازنشتنگی کل کشور

این دو سازمان از لحاظ نیروی انسانی و اشتغال در بخش عمومی آمارهای مهمی را گردآوری کرده و منتشر می‌کنند که با مقایسه آنها با داده‌های سرشماری‌ها می‌توان به نتایج روشن و جالبی از لحاظ ساختار و تحول این بخش از اشتغال رسید. قابل یادآوری است که طبق سرشماری سال ۱۳۶۵ تعداد ۳/۴۵۳/۰۰۰ نفر در بخش دولتی اشتغال داشته‌اند که این رقم ۳۱ درصد کل جمعیت فعال کشور را تشکیل می‌دهد و درصد مربوطه در سالهای ۱۳۳۵، ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵ به ترتیب ۸ درصد، ۱۰ درصد و ۱۹ درصد بوده است. مطالعات جمعیت فعال و بازنشتنگی آنها در بخش دولتی به تفکیک جنس، سن و توزیع آن در شهر و روستا براساس داده‌های این دو سازمان اهمیت ویژه‌ای را حائز است. هم‌اکنون دفتر آمار و برنامه‌ریزی نیروی انسانی سازمان امور استخدامی و اداری یک واحد بسیار فعال است و بانک اطلاعاتی آن دارای نزدیک ۱۴۰۰۰ رکورد اطلاعاتی می‌باشد.

۱۰- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (بخش جمعیت)

این مرکز مجهز به یک بخش مهم مطالعات جمعیتی است که کمیت و کیفیت کار آن در مقیاس جهانی دارای اهمیت و ارزش است. پیش‌بینی‌های جمعیت شهری و روستائی کشور در رابطه با نیازمندی مسکن و مطالعات ویژگی‌های جمعیت شهر و روستائی کشور و تولد شهرهای جدید برای اولین بار در ایران بوسیله این بخش و تحت نظر مدیریت آن دکتر زنجانی متخصص دانشمند (که دارای تنزه علمی و اخلاق آکادمیک خاص خود است) طی چهار پنج سال اخیر صورت گرفته و در حال حاضر نیز این بررسیها با دقت و با وسواس علمی دنبال می‌شود و کتب و نشریات حاصل از آنها در دسترس علاقمندان، دانشجویان و برنامه‌ریزان قرار می‌گیرد. ضمناً قبل از این واحد، دفتر آمار وزارت آبادانی و مسکن از سال ۱۳۴۳ و اداره آمار بانک ره‌نی ایران از بدو تأسیس آمارهائی در زمینه مسکن و جمعیت به مدیریت اینجانب و نیز دکتر ستوده منتشر کرده‌اند که در این زمینه باید بر کوشش محققین ارزنده چون ارجمندنیا و اسدیان ارج نهاد. علاوه بر سازمانهای فوق باید از اداره امور افغانه و نیز سازمان عشایر و ایلات کشور نیز در زمینه مسائل جمعیتی نام برد.

آموزش جمعیت‌شناسی در دانشگاهها

۱- دانشگاه تهران

در این دانشگاه از بدو تأسیس ضمن آموزش جغرافیای انسانی و سیاسی و اقتصادی، مفاهیم جمعیتی بطور کلی و با برداشتی عمومی مورد توجه بوده است. در دانشکده حقوق و علوم سیاسی

نیز موضوع جمعیت در کتب مختلف بعضاً مورد اشاره قرار می‌گرفته لیکن هیچگاه درس مستقلی بنام جمعیت‌شناسی یا نظیر آن در برنامه‌های آموزشی وجود نداشت تا اینکه در سال ۱۳۵۷ مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی و نیز دوره لیسانس علوم اجتماعی در دانشگاه تهران بوسیله و به ابتکار دکتر احسان نراقی و به یاری همکارانش دکتر راسخ دکتر کاردان، دکتر جمشید بهنام، مرحوم دکتر خواجه‌نوری، مهندس مدنی، مهندس قندهاریان - دکتر نهاوندی، دکتر صناعی، دکتر گنجی و چند مدرس و استاد مدعو کارآموزی خود را در دو سطح لیسانس و فوق‌لیسانس آغاز کردند که روانشاد استاد دکتر غلامحسین صدیقی پایه‌گزار و بنیادبخش علم جامعه‌شناسی در ایران بر هر دوی این نهادها ریاست و نظارت معنوی و عالیه داشت. تدریس مقدمات و عمومیات جمعیت‌شناسی به میزان چهار ساعت در هفته برای دوره‌های لیسانس و فوق‌لیسانس علوم اجتماعی بوسیله جمشید بهنام آغاز گردید و از سال ۱۳۴۳ این چهار ساعت درس مشترکاً بوسیله جمشید بهنام و نگارنده (امانی) تدریس می‌شد. بعلاوه درس جدیدی بنام جمعیت‌شناسی تحلیلی که تدریس آن مستقلاً با نگارنده بود. در سال ۱۳۵۱ که دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران به ریاست دکتر جمشید بهنام تأسیس شد طبعاً دپارتمان (گروه آموزشی) هایی می‌بایست این دانشکده جدید را متشکل و مجهز می‌کردند و دپارتمان جمعیت‌شناسی یکی از آنها بود که اینجانب با ابلاغ رئیس وقت دانشگاه تهران مدیریت و وظیفه تأسیس و تکمیل اعضای آنرا به‌عهده داشتم. برای تکمیل و تأمین دروس دپارتمان جمعیت‌شناسی در مرحله اول از متخصصان خارج از دانشگاه تهران و نیز از اساتید دانشکده‌ها دیگر دانشگاه تهران نظیر دانشکده بهداشت، اقتصاد، علوم با عنوان عضو پیوسته دعوت بعمل آوردیم. منشاء این امر این بود که ما تعداد دروس دپارتمان جمعیت را به بیش از ۱۴ درس توسعه داده بودیم و برای تأمین دروس مزبور به میزان هفته‌ای نزدیک بیست ساعت استمداد از کادر خارج دانشکده لازم و بسیار ثمربخش بود با توجه به اینکه در برنامه این دپارتمان و دروس جدید آن سعی کرده بودیم تمام جنبه‌ها و قلمروهایی که با موضوع جمعیت بستگی داشت تا حد امکان پیش‌بینی نموده و بگنجانیم. درحقیقت این دپارتمان مسائل جمعیتی را در رابطه با سایر علوم و قلمروها در نظر می‌گرفت و خود دموگرافی (جمعیت‌شناسی) یکی از این علوم بود که برای تقویت و استحکام دانائی در آن دو درس ریاضیات و آمار پیشرفته را جزو مواد اجباری آن تعیین کردیم و مثلاً درس دیگر اساسی آناتومی و فیزیولوژی مربوط به باروری و تنظیم خانواده را هم با استمداد از دانشکده بهداشت و به استادی خانم دکتر مجد و خانم دکتر آذری در برنامه قرار دادیم. استقبال از دروس دپارتمان جمعیت و دانشنامه آن (لیسانس جمعیت‌شناسی) بقدری بوده که از سایر گروه‌های دانشکده علوم اجتماعی و سایر دانشکده‌های دانشگاه تهران دانشجویان در دروس اجباری و آزاد آن ثبت نام می‌کردند. ضمناً نظر به اهمیت جنبه کاربردی علم جمعیت اینجانب و همکارانم با صرف وقت بسیار و مذاکره با وزارتخانه‌ها و سازمانهای مربوطه دوره‌های کارآموزی عملی در سال آخر لیسانس جمعیت‌شناسی تحت عنوان درس با نمره مربوط به گزارش پایان استاز به تصویب رساندیم. مثلاً چند دانشجوی در سازمان ثبت احوال کل کشور و تعدادی در

وزارت کار و امور اجتماعی - در سازمان برنامه - در مرکز آمار ایران - در قسمت تنظیم خانواده وزارت بهداری و نیز در اداره کل آمار آن وزارتخانه - سازمان امور اداری و استخدامی - در آمار قضائی وزارت دادگستری - در وزارتخانه های آموزش و پرورش و آموزش عالی - وزارت اقتصاد و سایر مراکز به کارآموزی تحت نظر مدیران مربوط و مسئول این وزارتخانه ها می پرداختند که خود این مدیران نمره این دوره کارآموزی را به گروه جمعیت شناسی ارسال می داشتند. گاهی در برخی از این وزارتخانه ها و سازمانها بمناسبت وجود پروژه و طرحی خاص دستمزدی هم به این دانشجویان گروه جمعیت شناسی پرداخت می شد که موجب رفاه نسبی و رضایت آنان می گردید و خصیصه و نتیجه دیگر سازماندهی این دوره های کارآموزی این بود که همین دانشجویان پس از اخذ لیسانس شانس بسیار و علاقه وافر به ادامه کار و شغل در وزارتخانه یا سازمان دوره کارآموزی خود داشتند و شماری بسیار از آنان بطور قطعی و رسمی به استخدام این وزارتخانه ها و سازمانها درآمدند و بعدها به مدیریت واحدهای مربوطه نیز رسیدند.

دانشگاهها و مؤسسات آموزش و پژوهش جمعیت شناسی مهمی که محل دانشجویی و مهد تربیت کادر و اعضای گروه آموزش جمعیت شناسی بود بشرح زیر می باشند:

دانشگاه تهران - مرکز آموزش دموگرافی بمبئی (چمبور) -

دانشگاه پاریس - دانشگاه کارولینای شمای - دانشگاه پنسیلوانیا - فیلادلفی - انستیتوی دموگرافی دانشگاه پاریس - انستیتوی ملی مطالعات دموگرافیک فرانسه - دانشگاه کلکته - قسمت جمعیت اسکاپ سازمان ملل (بانکوک) ... بجز دکتر جمشید بهنام دارای دکترای اقتصاد که قبلاً با سمت دانشیار در دانشگاه تهران استخدام شده بود اکثریت اعضای گروه جمعیت شناسی به انتخاب و با ابتکار و اقدامات مستقیم اینجانب به خارج از کشور و به دانشگاهها و مراکز فوق الذکر اعزام شدند. و برخی نیز از سازمانها و وزارتخانه ها به گروه جمعیت شناسی دانشگاه تهران (البته با زحمت زیاد) جذب گردیدند. در سال های قبل از انقلاب اسلامی اعضای رسمی گروه عبارت بودند از:

امانی (نگارنده این سطور) - بابائی - بهنام - زنجانی - جهانفر - فراهانی - کاظمی پورنابث - منصورفر - میرزائی (ریاست دانشمند کنونی دانشکده علوم اجتماعی) - ملکومیان. بدین ترتیب گروه جمعیت شناسی از قوی ترین واحدهای آموزشی در دانشگاه تهران (و در مقیاس کل کشور) و پیش کسوت آموزش جمعیت شناسی در ایران بشمار می رفت. علاوه بر تدریس اعضای رسمی، بنده از سایر اساتید و متخصصان نیز برای تدریس برخی دروس متنوع علم جمعیت شناسی بعنوان مدیر گروه دعوت بعمل می آوردم. از جمله از اساتید و متخصصان ذیل: دکتر فرخ امین زاده - علیزاده - معزی - خانم دکتر مجد - مهندس مدنی - خانم دکتر آذری - دکتر آسایش - مهندس صفاری و ...

آقای دکتر جمشید بهنام عضو رسمی و نخستین استاد گروه جمعیت شناسی دانشگاه تهران پس از دوران ریاست دانشکده علوم اجتماعی و مدتی تصدی یکی از معاونتهای دانشگاه تهران به ریاست دانشگاه نو بنیاد فارابی (دانشگاه هنر) منصوب شد و این اشتغالات و تغییر قلمرو بالمره

متأسفانه گروه جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران را از همکاری‌های او برای همیشه محروم ساخت. آخر الامر، ماندیم با ساعات زیاد کار و درس‌های مشکل و جدید و به مصداق «سر بنه آنجا که باده خورده‌ای» در همان ساختمان قدیمی ته شهری و پریادگار و دوره قاجاری تهران. ولی با اینهمه با عشق و دلبستگی در رشته جمعیت‌شناسی و مسائل مربوطه آن در قلمروهای آموزشی و پژوهش کار می‌کردیم.

لازم به تذکر است که طی دو سه سال قبل از انقلاب اسلامی علیرغم مشکلات اکثریت قریب به اتفاق کادر دانشکده به خدمت صادفانه خود شبانه روز در همین ساختمان قدیمی ادامه می‌دادند از جمله روانشاد استاد دکتر صدیقی و نیز احسان نراقی (با وجود ریاست مؤسسه عالی برنامه‌ریزی علمی و آموزشی کشور) به تدریس و حضور خود (گاهی آمدن تا دانشکده با پای پیاده) در دانشکده ادامه داده و برفع اشکالات علمی تک تک دانشجویان می‌پرداختند. یادآور می‌گردد که دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران در سال قبل (۱۳۷۱) به محل جدید خود در نزدیک دانشکده اقتصاد (امیرآباد) انتقال یافت.

بهر حال این گروه جمعیت‌شناسی علیرغم امکانات محدود مادی و کوچک با همیاری و اشتراک مساعی با بخش تحقیقات جمعیتی مؤسسه تحقیقات اجتماعی با مؤسسات و انستیتوها و دانشگاهها معتبر جهان در ارتباط و همکاری علمی بود از جمله با کمیته بین‌المللی تنظیم پژوهشهای جمعیت (CICRED) وابسته به سازمان ملل متحده با اتحادیه جهانی مطالعات علمی جمعیت (UIESP) که مقر آن در بلژیک است، با انجمن بین‌المللی جمعیت‌شناسان فرانسه زبان (پاریس) و بالاخره با تعدادی از دانشگاههای معتبر اروپا و آمریکا.

گروه جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران تدریس درسهای جمعیت‌شناسی سایر گروههای دانشگاه تهران و چند دانشگاه و مؤسسه آموزش عالی کشور را نیز تا حد امکان علاوه بر وظایف اصلی خود تأمین می‌ساخت. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
گرایشهای اصلی گروه در آموزش جمعیت‌شناسی با درس پیش‌خواسته میانی جمعیت‌شناسی عبارت بود از:

تکنیک‌های دموگرافی، دموگرافی اجتماعی - اقتصادی. سیاست‌های جمعیتی و سازماندهی آن، ریاضیات و آمار و انفرماتیک و بالاخره یک درس جدید که دانشجویان اقبال زیادی نسبت به آن نشان دادند و آن جمعیت‌شناسی تاریخی ایران و مفاهیم جمعیتی در ادبیات ایران بود این درس برای اولین بار وسیله آقای حسین موسوی جلالی با تبحر و احاطه کامل بر ادب و تاریخ ایران تدریس شد و آقای پرویز امینی در تدوین و تنظیم مواد درسی آن با کاردانی و صلاحیت کوشش بسیار مبذول داشت. آقای دکتر محمد جهانمیر نیز کتابی جامع در این باب نگاشت که راهنمای بسیار مفیدی در این راه دراز می‌باشد.

در اینجا لازم به تذکر است که درس تکنیک‌های جمعیتی و آنالیز که پایه اصلی و مهمترین درس در هر گروه جمعیت‌شناسی در تمام دانشگاههای جهان است وسیله دکتر حبیب‌اله زنجانی با

دقت و اصالت علمی خاص این استاد پراج دانشگاه تهران در گروه ما ارزش و مقام ویژه خود را کسب کرد با اینکه پایه گزار این درس و نویسنده اولین کتاب آن خود بنده بودم. اساتید و اعضاء دیگر گروه نیز (دکتر بابایی - دکتر میرزائی - دکتر منصورفر - دکتر فراهانی - دکتر کاظمی پورنابت - ملوکومیان - دکتر جهانفر) هر یک در قلمرو خاص خود و به سهم خویش در تعالی گروه کوشیدند ضمناً باید یادآور گردد که تدریس علم جمعیت‌شناسی در دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران نیز با بهره گیری از توجه و اهمیت خاص انجام می‌یافت و استاد مدرس آن، دکتر پاکدامن، سهم مهمی در شناساندن مسائل جمعیتی با دید اجتماعی - اقتصادی داشت.

کتاب اساسی جمعیتی که تا بحال توسط اعضای گروه جمعیت‌شناسی دانشگاه تهران برای تدریس در سطوح مختلف تهیه و نگاشته شده عبارتند از:

کتاب منتشره	مؤلف	
مبانی جمعیت‌شناسی - جغرافیای جمعیت - روشهای تحلیلی جمعیت‌شناسی - سیاست‌های جمعیتی	دکتر مهدی امانی	۱
مقدمه بر علم جمعیت - جمعیت‌شناسی عمومی در ۲ جلد	دکتر جمشید بهنام	۲
جمعیت‌شناسی مقایسه‌ای* - جمعیت شهرهای ایران - جمعیت و شهرنشینی در ایران - جمعیت در مباحث و روشهای شهرسازی - جمعیت و توسعه.	دکتر حبیب‌اله زنجانی	۳
* با همکاری صدری و وحیدی و آراسته خوی		

ممکن است که کتب دیگری هم اخیراً طی دو سه سال گذشته توسط اعضای گروه جمعیت‌شناسی نگاشته شده باشد که طبیعتاً باید به لیست فوق افزود. ضمناً در سال ۱۳۵۳ دکتر منوچهر محسنی استاد دانشکده بهداشت دانشگاه تهران کتاب ارزنده جمعیت‌شناسی اجتماعی را نگاشته و به مجموعه کتب این علم افزود.

۲- سایر دانشگاهها

پس از دانشگاه تهران که متقدم در آموزش علم جمعیت‌شناسی است قبل از انقلاب در دانشگاه ملی نیز (دانشگاه شهید بهشتی امروز) تدریس جمعیت‌شناسی توسط دکتر فرخ امین‌زاده پایه‌گذاری شد و کتابهای متعددی که او در این زمینه نگاشت نه فقط در این دانشگاه بلکه در سایر مؤسسات آموزش عالی نیز مورد تدریس و استناد بوده و می‌باشد.

در دانشگاههای اصفهان و شیراز نیز تدریس علم جمعیت‌شناسی اندک زمانی پس از دانشگاه تهران آغاز گردید و در اینجا باید از مساعی پایه‌گزاران فرزانه آن در این دو دانشگاه یاد کنم یعنی از

دکتر پایدارفر، دکتر مهربار و دکتر آقاجانیان در دانشگاه شیراز و دکتر لقمانی و دکتر صرام در دانشگاه اصفهان که با تعلیم این علم و نیز با برپائی سمینارهای جمعیت بویژه در سالهای ۱۳۵۴ و ۱۳۵۵ در شناساندن اهمیت این علم در توسعه اجتماعی و اقتصادی کوشیدند، احتمالاً آقای کلانتری محقق و مدرس باتجربه دانشگاه پاریس نیز اخیراً در دانشگاه اصفهان کار خود را آغاز نموده است.

تدریس مفاهیم و مواد جمعیتی در دانشگاه تبریز وسیله استادان فاضل آن دانشگاه دکتر فرید و دکتر ستایش بخصوص در قلمرو علم جغرافیای انسانی با دقت و تبحر انجام یافت و در دانشگاه مشهد دکتر سهامی استاد پراج آن دانشگاه پیش کسوت آموزش علم جمعیت در قلمرو جغرافیا می باشد.

در مسالهای پس از انقلاب نیز عبدهای از فارغ التحصیلان داخل و خارج آموزش جمعیت شناسی را در دانشگاههای کشور بعهدہ گرفته اند. مثلاً دکتر حسن سرائی فارغ التحصیل از آمریکا که از جمعیت شناسان برجسته بشمار می آید به تحقیق و تدریس این علم در دانشگاه علامه طباطبائی می پردازد. رویهم رفته باید گفت که امروزه در تمام دانشگاههای کشور به اهمیت حیاتی این علم که موفقیت برنامه های توسعه به درک و کاربست آن وابسته است واقف گردیده اند و تدریس آن جزو برنامه های دانشگاهی در سطوح و رشته های مختلف قرار گرفته است.

پژوهش های جمعیتی در مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران

یکی از بخش های مؤسسه، بخش تحقیقات جمعیتی بود که از بدو تأسیس این نهاد دانشگاهی از سال های ۱۳۴۰ کار جدی و پرثمر خود را آغاز کرد. یکی از نخستین کارهای تحقیقاتی بر روی نتایج اولین سرشماری کشور (۱۳۳۵) توسط نگارنده، جمشید بهنام و معزی اجراء گردید که در حد خود کار بکر و مفیدی بود. پس از این پژوهش که در سال ۱۳۴۲ در نسخ محدود و بزبان فارسی منتشر گردید بخش جمعیت شناسی مؤسسه به پژوهشهای متنوع دیگری از جمله تدوین لغت نامه جمعیت شناسی پرداخت. این لغت نامه پس از ۱۲ سال کوشش امانی، بهنام و معزی سرانجام با شرکت و بخصوص حسن مراقبت دکتر زنجانی در ۱۳۵۴ جزو انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسید.

بخش جمعیت شناسی بمناسبت برگزاری کنفرانس های داخلی و بین المللی نیز گزارشهای علمی دموگرافیک تهیه می کرد و حضور علمی خود را در این هم آیندها تأمین می ساخت. بعنوان مثال باید از شرکت این بخش در کنفرانس های بانکوک (اکتافه در سال های ۴۳ و ۴۴) کراچی (۱۳۴۷) بلگراد (۱۳۴۴) نیس (۱۳۵۵) سیدنی (۱۳۴۷) لندن (۱۳۴۸) سوفا (۱۳۵۰) که منبع نگارش حدود ۱۵ گزارش علمی راجع به جمعیت ایران گردید نام برد.

لیکن بزرگترین پژوهش دموگرافیک در بخش مطالعات جمعیتی مؤسسه، پژوهش درباره باروری در ایران بود. مبدع و پیش آهنگ این تحقیق دکتر احسان نراقی بود که از سالها قبل چه در تز

دکتر و چه در برخی نوشته‌هایش به اهمیت عامل باروری و زمینه‌های اجتماعی - رفتاری آن در مسئله رشد جمعیت اشارات فراوان کرده بود. او با مذاکره با مقامات مسئول سازمان ملل متحد و نیز انستیتوی ملی مطالعات دموگرافیک فرانسه (INED) یک کارشناس با سابقه فرانسوی را که از همکاران نزدیک آلفرد سووی در انستیتوی فوق بود در کادر کمک‌های سازمان ملل به مؤسسه دعوت کرد. این کارشناس که بیش از پنج سال (۱۳۴۳ تا ۱۳۴۸) در مؤسسه در بخش جمعیت‌شناسی طرح بررسی باروری را با کمک همکاران و یاران ایرانی خود به بهترین نحو با محتوا و روش علمی بی‌خداشه بانجام رساند ژان کلود شاستلان نام داشت که بعدها به مدیریت بخش جمعیت سازمان ملل منصوب شد. زمینه جغرافیای این طرح چهار منطقه روستائی (کازرون - تربت حیدریه - شهبسوار - هشتروند) و نیز شهر تهران بود. در نقاط روستائی نزدیک به پنج هزار خانوار مورد مطالعه قرار گرفت و تقریباً تمام سؤالات (۷۰ فقره در پرسشنامه روستا و ۷۶ فقره در پرسشنامه خانوار) در جداول چند متغیره تجزیه و تحلیل شد و نتایج مفصل آن تحت عنوان (باروری و مشخصات دموگرافیک در چهار منطقه روستائی ایران) در سال ۱۳۴۷ توسط کارشناس سازمان ملل (شاستلان) و همکاران او (امانی - امین زاده - خزانه - معزی - پواش) در زمره انتشارات بخش جمعیت‌شناسی بزبان فرانسه به چاپ رسید و در مؤسسات مهم دموگرافیک جهان مورد استناد و استفاده قرار گرفت. ضمناً مطالعه جنبه رفتاری و روانشناختی این پژوهش تحت مدیریت دکتر مرتضی کتبی استاد دانشگاه تهران بود. پژوهشی دیگری براساس نتایج تنها سرشماری کشور (۱۳۳۵) انجام یافت و به انتشار کتابی انجامید که وسیله شاستلان و امانی (با همکاری خانم پواش) بزبان فرانسه و تحت عنوان (جمعیت ایران و دورنمای تحول آن از ۱۳۳۵ تا ۱۳۶۵) جزو سلسله انتشارات بخش تحقیقاتی فوق در سال ۱۳۴۷ نگاشته شد. این اثر نیز در انستیتوهای مهم جمعیت‌شناسی جهان مورد استفاده و استناد دانشمندان معروف این علم قرار گرفت.

از کارهای مهم بخش جمعیت‌شناسی که برای اولین بار در نوع خود در ایران تحقق میافت پیش‌بینی جمعیت به طریق ترکیبی برای کل کشور و نیز شهر تهران بود. این پیش‌بینی‌ها که به تفکیک جنس و گروه‌های سنی انجام می‌گرفت در شرایط فنی و ماشینی آن زمان (سالهای ۱۳۴۰) کاری بود بسیار مشکل و طویل و مستلزم روحیه و صبر و پی‌گیری. علیرغم این سختیها بالاخره در سال ۱۳۴۵ پیش‌بینی جمعیت ایران و در سال ۱۳۴۸ پیش‌بینی جمعیت تهران باتمام رسید. ویژگی پیش‌بینی جمعیت تهران در این بود که دو عامل تولد و مرگ را برای دو جامعه شهر تهران و مهاجران به آن مورد نظر و دخالت قرار می‌داد و نیز تحول این دو عامل در طول زمان در زمینه فرهنگی - رفتاری شهر بزرگی مثل تهران. این نوع پیش‌بینی برای یک جمعیت باز حتی امروزه هم که کامپیوتر همه چیز را آسان می‌کند کاری آسان نیست چه رسد به آن زمان که همه محاسبات بطور دستی و بوسیله چندین نفر انجام می‌گرفت. همین قدر کافی است بگویم که شاستلان و بنده مدت شش ماه با کمک همکاران (بخصوص دوستانم طاهری - دکتر میرزائی و دکتر همتی) بطور مداوم روی این پروژه کار می‌کردیم. نتایج پیش‌بینی جمعیت تهران در طرح‌های عمرانی جامع به مسئولیت چندین

وزارت خانه مورد استفاده قرار گرفت و پیش‌بینی جمعیت کشور نیز برای پروژه‌های عمرانی کشوری منشاء تصمیم واقع شد.

درست یادم هست که در سال ۱۳۴۸ موقعی که نتیجه پیش‌بینی بخش جمعیت‌شناسی برای جمعیت تهران در شورای عالی شهرسازی (در وزارت آبادانی و مسکن) مطرح و معرفی شد مقامات دولتی بخصوص روحانی وزیر آب و برق به نتیجه پیش‌بینی اعتراض کرده و گفتند «تربیتی بدهید که پیش‌بینی جمعیت تهران برای سال ۱۳۶۰ بجای نتیجه حاصله آن (بین شش تا هشت میلیون) به رقم حداکثر چهار میلیون تنزل یابد زیرا که دولت آب و برق و سایر ملزومات تهران را نمی‌تواند برای جمعیت پیش‌بینی شده بخش جمعیت‌شناسی تأمین نماید»! دکتر نراقی که بعنوان مدیر مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران عضویت شورای عالی شهرسازی را داشت سخت در مقابل این عکس‌العمل دستورگونه دولت ایستادگی کرد و گفت «جمعیت تهران تا هنگامی که شما همه چیز را در این شهر متمرکز کرده و سایر نقاط را فراموش کرده‌اید علی‌رغم خواست و تمایل تان بر شد خود ادامه خواهد داد و این شماست که باید در جهت خواست و تمایل مردم برنامه‌های عمرانی خود را پی‌ریزی و اجرا کنید...» تا بالاخره مؤسسه شهرسازی و مسئول طرح جامع تهران (پریاست مهندس فرمانفرمایان) همان نتیجه پیش‌بینی بخش تحقیقاتی ما را بعنوان پایه و مرجع طرح و اجرای آن پذیرفت.

بخش جمعیت‌شناسی که در حقیقت پیش‌کسوت تحقیقات و تجزیه و تحلیل دموگرافیک در ایران بشمار می‌آید با اجرای سرشماری دوم کشور (۱۳۴۵) مجال آنرا یافت که برای اولین بار با دو شاخص زمانی (۱۳۳۵ و ۱۳۴۵) موقعیت و تحول عوامل دموگرافیک ایران را بررسی کند. از این رو با مذاکره با سازمان برنامه، اجرای طرح «بررسی خصوصیات دموگرافیک - اجتماعی و اقتصادی جمعیت کشور براساس سرشماری‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵» (طرح شماره ۱۶۲۰۱) به بخش جمعیت‌شناسی مؤسسه واگذار گردید. اجرای این پروژه مهم مدت دو سال به مدیریت بنده بطول انجامید و نشریات مربوطه آن در ۲۴ جلد برای تمام سازمانها و وزارتخانه‌های دست‌اندرکار در سال‌های ۱۳۴۹ و ۱۳۵۰ ارسال گردید. محققان و مسئولان نگارش این نشریات پژوهشی عبارت بودند از:

امانی - امین‌زاده - پیمان - زنجانی - ستوده‌زند - زریری - شهلاپور - طیبی - علیزاده - کریم پناهی - میرزائی. سازمان اداری و پی‌گیری اجرای طرح بعهدہ همکار صمیمی و پرتوان پرویز ظاهری بود. تقاضاهای رسیده از سازمانها و وزارتخانه‌های مختلف به آن اندازه بود که تیراژ هر یک از این نشریات بمراتب به بیش از میزان پیش‌بینی شده رسید. در شرایط کنونی اقتصادی و اجتماعی کشور جای دارد که تمامی این فصول و موضوعات به سرشماری‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵ و آمارگیری ۱۳۷۰ تعمیم داده شده و خطوط اصلی و فراگیر تحول دموگرافیک جمعیت کشور طی ۳۵ سال (۱۳۳۵ - ۱۳۷۰) شناخته شود. البته باید متذکر گردید که این کار در حال حاضر در وزارت آبادانی و مسکن - سازمان ثبت احوال کشور - دانشگاهها - مرکز آمار ایران - وزارت بهداشت - سازمان برنامه

و بودجه بطور نامتمرکز و بدون شمول تام برای ۳۵ سال فوق‌الذکر در حال انجام است.

بخش جمعیت‌شناسی در سال ۱۳۵۱ تحقیق دیگری را تحت عنوان تقویم زمانی تشخیص سنی آغاز نمود که با مساعی و مدیریت دکتر زنجانی باتمام رسید و منتشر شد. هدف این پژوهش تشخیص صحیح سن افراد در سرشماریها و بررسیهای جمعیتی به کمک وقایع و حوادث و موقعیت زمانی آنها در ارتباط با سن افراد بود. در این پروژه وقایع مختلف و زمان حدوث آنها در تمام شهرستانها و شهرهای کشور طی ۸۰ سال قبل از تاریخ اجرای طرح جمع‌آوری و تدوین گردید.

در سال ۱۳۵۲ یونسکو از طریق دانشگاه تهران از اینجانب بعنوان مدیر بخش جمعیت‌شناسی اجرای یک پروژه KAP (داناتی - رفتار و عمل کرد) در مسائل جمعیتی را در دو شهر تهران و اصفهان خواستار شد که وسیله بخش جمعیت و شرکت موثر استاد دکتر میرزائی و همکاری آقای خزانة انجام گردید و مثل پروژه‌های قبل سازمان اداری و پی‌گیری آنرا پرویز طاهری بمعده داشت نتایج این طرح بزبان انگلیسی منتشر و برای یونسکو ارسال گردید.

در سال ۱۳۵۳ کمیته بین‌المللی هم‌آهنگی تحقیقات دموگرافیک (CICRED) وابسته به سازمان ملل متحد از بخش جمعیت‌شناسی تهیه مونوگرافی جمعیت ایران را در خواست کرد و آقای ژان بورژو آپیشار رئیس وقت این کمیته مدیریت آنرا به اینجانب واگذار نمود که با پی‌گیری دکتر زنجانی و با شرکت دکتر امین‌زاده و خانم پواش و نیز دکتر بهنام در سال جهانی جمعیت ۱۹۷۴ به زبان فرانسه در پاریس جزو انتشارات ۵۴ گانه این سال بیچاپ رسید.

در سال ۱۳۵۶ بخش جمعیت‌شناسی طرح تحقیقاتی مربوط به مرگ و میر در تهران را با شرکت خانم دکتر کاظمی پور ثابت و دکتر فراهانی به انجام رساند که در نوع خود از تحقیقات مفید جمعیتی است.

اینها قسمتی از کارهایی بود که بخش جمعیت‌شناسی مؤسسه تا سال پیروزی انقلاب اسلامی بدان تحقق بخشید و بدون شک این مساعی هم‌اکنون نیز ادامه دارد بخصوص که منابع و مراجع آمارهای جمعیتی ایران مجال و توانائی انجام بسیاری از تحقیقات جمعیتی و پیراجمعیتی را ممکن می‌سازد.

تحقیقات دموگرافیک در دانشگاه شیراز نیز در سطح علمی بالا انجام گرفته و می‌گیرد و در اینجا باید از مساعی دکتر پایدارفر و دکتر مهریار و دکتر آقاجانیان که تحقیقات آنان در مقیاس جهانی دارای ارزش و اهمیت است نام برد.

در زمینه تحقیقات دموگرافیک از نظرگاه بهداشتی و اکولوژیک دانشکده بهداشت دانشگاه تهران تحت نظر دکتر وارثکس نهایتپانس به پژوهش‌های ارزشمند و دقیق مبادرت نموده که نتایج حاصله آن در موضوع مرگ و میر و محاسبات عمر متوسط مکمل نتایج و یافته‌های بخش جمعیت مؤسسه تحقیقات اجتماعی و دست آوردهای مرکز آمار ایران است.